

ANTROPOLOGIJA I PUTOVANJE: PRAKSA I TEKST

IVONA GRGURINOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
10000 Zagreb, Ivana Lučića 3

UDK 39.01:82-992

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljeno / Received: 8. 3. 2012.
Prihvaćeno / Accepted: 20. 5. 2012.

Autorica u radu propituje spregu antropologije i putovanja s obzirom na putničke prakse te tekstualne proizvode te prakse. U radu se problematiziraju etnografski i putopisni autoritet koji se temelji na iskustvu etnografa i putopisca te historijski i materijalni uvjeti terenskoga istraživanja i putopisanja s obzirom na praksu koja ih povezuje – putovanje.

Ključne riječi: *etnografija, putopis, putovanje, terenski rad, etnografski autoritet, putopisni autoritet*

Mrzim putovanje i istraživače
(Lévi-Strauss 1992 [1955]:17)

UVOD

Usprkos Lévi-Straussovu mrzovoljnom negodovanju protiv putnika i istraživača, čak ni on ne bi mogao poreći koliko su antropologija i putovanje intrinzično povezani. Od “prehistorije” razvoja terenskih istraživanja, pa i od definiranja njihove moderne inačice, boravka Malinowskoga na Trobrijandskom otočju¹, koje je promijenilo i učvrstilo način samokonceptualizacije zapadne antropologije, putovanje (na teren, s terena i ponovni povratak na teren) neodvojivo je od antropološke prakse.

¹ Predodžba o “nastanku” terenskoga istraživanja metodom promatranja sa sudjelovanjem i uranjanja u istraživanu zajednicu dugim boravkom na terenu prikriva *postupni razvoj* metodâ terenskoga istraživanja (Urry 1972) te postupnu konceptualizaciju kulturne/socijalne antropologije kao discipline čije je identitetsko obilježje upravo terensko istraživanje. Ovu predodžbu o *nastanku* umjesto o razvoju metodâ terenskoga istraživanja Stocking naziva “mitskom poveljom” (Stocking 1992).

Isto tako, antropološka teorija i prikupljanje etnografskih podataka dugo su ovisili upravo o putnicima, misionarima, trgovcima, s kojima su dijelili čak i upute i upitnike za prikupljanje etnografske građe.²

S druge, tekstualne strane ovoga odnosa, a uslijed početka zanimanja za tekstualnu prirodu etnografije, koja se kao i svaki (drugi), pa i književni tekst, služi određenim retoričkim sredstvima, antropolozi upućuju na sličnosti između takvih retoričkih sredstava u etnografiji i putopisu te pozivaju na razmatranje “oblik[a] i retoričk[ih] pravil[a] etnografske monografije (...) u kontekstu drugih vrsta pisanja [putopisa, misionarskoga pisma, dnevnika i novinarstva] čiji sadržaj joj je jako sličan” (Thornton 1983:503).

U ovom tekstu želi se ukazati na sličnosti i dodirne točke antropologa i putopisca, i to s obzirom na praksu – putovanje i terensko istraživanje, *iskustvo* putopisca i etnografa – te s obzirom na tekstualni proizvod – putopis, odnosno etnografsku monografiju.

MATERIJALNI I INSTITUCIONALNI UVJETI PUTOVANJA I ISTRAŽIVANJA

Dakle, i putopisac i antropolog/etnograf trebaju nekamo otputovati da bi pisali³: antropolog/etnograf unutar onoga arhetipskog modela terenskoga rada⁴, a putopisac u većini popularnih predodžaba o etosu svojega “posla”.

² Npr. *Notes and Queries on Anthropology*.

³ Veza između putovanja/istraživanja i pisanja nije jednostavna, neproblematična i jednoznačna, no o tome nešto više kasnije u tekstu.

⁴ Koncept terena se, međutim, u antropologiji promijenio od tog formativnog razdoblja. Unatrag nekoliko desetljeća antropolozi su se okrenuli istraživanju bliskoga, vlastitoga i osobnoga, a neke nacionalne tradicije, na primjer hrvatska etnologija, od svojih su početaka bile konstituirane kao znanosti o *bliskome*. Ovo naravno ne znači kako su različite paradigme terenskoga rada jedna drugu smjenjivale; one supstoje, ali se propituju terensko iskustvo i njegovi paradoksi. Terensko iskustvo je, naime (čak su i Haddon i Malinowski toga donekle bili svjesni), duboko problematično, ali se ta problematičnost donedavno nije propitivala u samim antropološkim tekstovima. Čak nisu postojali ni kolegiji o metodologiji istraživanja na odsjecima socijalne/kulturne antropologije (vidi npr. Gupta i Ferguson 1997). U posljednjih se nekoliko desetljeća

U formativno doba konceptualizacije terenskoga rada i njegova utemeljenja kao distinktivnog obilježja socijalne/kulturne antropologije (kao načina uspostavljanja granica prema drugim disciplinama čiji predmet istraživanja su kultura/društvo, ali koje koriste nešto drugačiju metodologiju), antropolozi su putovali na “egzotične”, geografski udaljene lokacije kako bi uranjanjem u istraživane zajednice (nazivane *iprimitivnima*) istraživali različite aspekte njihova društvenoga i kulturnog života⁵. U “mitskoj povijesti” zapadne antropologije smatra se da je ključna figura u ovome procesu bio Bronislaw Malinowski, koji je početkom prošloga stoljeća otputovao na daleko Trobrijandsko otočje i tamo, spustivši se “s verande u centar sela”, osmislio promatranje sa sudjelovanjem i udario kamen temeljac modernom antropološkom istraživanju, štoviše, identitetu zapadne antropologije. U cijeloj priči sigurno nije slučajnost i naslov posuđen iz grčke mitologije, *Argonauti zapadnoga Pacifika*, koji nam je zanimljiv na nekoliko razina. S jedne strane, riječ je o “jednom od najuobičajenih tropa u književnosti putovanja, mitu o zlatnom runu (kako ga je ispričao, na primjer, Apolonije Rođanin u svojoj *Argonautici*)” (Borm 2000:85). S druge strane, on otkriva ponešto o tekstualnim strategijama Malinowskoga i onome što će Clifford nazvati etnografskom alegorijom (Clifford 1986) te uvjerenju Malinowskoga kako etnografija “treba svoje rezultate predstaviti na točan, ali ne i suh način” (Malinowski 1979 [1922]:xii). Borm naslov i podnaslov (*Priča o domorodačkim poduhvatima i avanturi u arhipelagu melanezijske Nove Gvineje*) identificira kao “trop zadovoljstva

tako teren sve više počinje propitivati kao konstrukcija, a sve manje kao datost (vidi npr. Amit 2000). Terenski rad (sa svojom najznačajnijom i “najslavnijom” komponentom – promatranjem sa sudjelovanjem) propituje se u kontekstu inter/kros/transdisciplinarnosti u znanosti, a njegovo fetišiziranje kao pokušaj uspostavljanja granica i očuvanja identiteta discipline u kontekstu u kojem se takve granice sve više zamagljuju (Gupta i Ferguson 1997; Amit 2000). Propituje se i primjerenost antropoloških metoda u kontekstu *mobilnoga, globalnoga, postkolonijalnoga* svijeta (npr. Gupta i Ferguson 1997; Clifford 1997), metoda koje su, u vremenu svog ustoličenja, bile namijenjene proučavanju “tobože malih društava” (Gupta i Ferguson 1997:3).

⁵ Neke druge socio-kulturno-antropološke i etnološke tradicije, međutim, nisu se (ni u svom formativnom razdoblju, a ni kasnije) konstituirale oko terenskog istraživanja “dalekoga”. Primjerice, hrvatska se etnologija od svojih utemeljiteljskih impulsa (i kasnije) konstituirala kao znanost o *vlastitome* i relativno *bliskome*, barem u smislu da se bavila vlastitom *nacionalnom* kulturom.

i poduke” (Borm 2000:85), prema Charlesu Battenu Jr. koji ga pronalazi u osamnaeststoljetnoj književnosti putovanja. Nadalje, ta dramatizacija iskustva ima veze s talentom Malinowskoga za samopromociju. Naime, upravo su “ambicija Malinowskoga i njegov ‘poduzetnički talent’, a ne intrinzične intelektualne kvalitete njegovog programa, bili ono što mu je omogućilo da osigura sredstva Rockefellerove zaklade (...) što mu je nakon toga omogućilo i institucionalizaciju metode” (Gupta i Ferguson 1997:7).

No, prije nego zapadnemo u “pretjeranu determinaciju”⁶ Malinowskoga, natuknimo samo neke smjernice za demistifikaciju koju nam nudi povijest antropologije. Ideja “detaljnog istraživanja ograničenog područja” potekla je ustvari od prirodnih znanstvenika (*natural scientists*), napose tima koji je krajem 19. stoljeća u Torresovom tjesnacu istraživao zoološke teme (Stocking 1992). Taj se tim, čiji su najprominentniji predstavnici bili Alfred Haddon, William H. R. Rivers i Charles Seligman, a koji će kasnije postati poznati kao “škola iz Cambridgea”, prvi put 1888. uputio u Torresov tjesnac s namjerom ekstenzivnog “proučavanja faune, strukture i načina formiranja koraljnih grebena” (Stocking 1992:21) u evolucionističkoj tradiciji. Druga njihova ekspedicija u Torresov tjesnac bit će motivirana isključivo prikupljanjem etnografskih podataka. Kratko prije ove prekretnice u antropologiji – koju je pak potrebno, po mišljenju Henrike Kuklick, promatrati u širem kontekstu tendencija u prirodnim znanostima krajem 19. stoljeća, kada dolazi do specijalizacije unutar prirodne povijesti, formiranja disciplinarnih granica i povećane svijesti za potrebom terenskog istraživanja u novim uvjetima sve veće disciplinarnosti (Kuklick 1997:49) – situacija je u antropologiji bila znatno drugačija. Većinom “salonski” antropolozi gradili su teorije koje su na terenu prikupljali vladini službenici, misionari, *putnici*. Postojala je, dakle, podjela rada: prije “fuzij[e] uloga promatrača i teoretičara” (Kuklick 1997:59) akademska elita na vrhu piramide bavila se gradnjom teorija na temelju podataka koje su prikupili oni na njezinu dnu. Taj terenski rad zasnivao se na uputama za

⁶ John Hutnyk piše kako je uslijed tekstualne “revolucije” u antropologiji, koja je doduše bila potrebna i dobrodošla za raskrinkavanje objektivizma, “Malinowski postao karikatura” te kako je uslijed analize tekstualnog uspostavljanja autoriteta etnografa i retoričkih sredstava korištenih u antropološkim tekstovima (napose Malinowskoga), “čitanje Malinowskoga [...], zahvaljujući Cliffordu i drugima, postalo pretjerano determinirano” (Hutnyk 2004:19).

istraživanje kakve su bile, na primjer, *Notes and Queries on Anthropology*⁷. I Haddon, član spomenute škole iz Cambridgea, koja predstavlja svojevrsnu prijelaznu fazu, često se oslanjao na kazivanja putnika i misionara. Tek je Malinowski, sa svojom predanošću prekidanju svih veza sa zapadnjacima⁸ i učenjem domorodačkoga jezika kao sastavnoga dijela nove metode istraživanja, dokinuo ovu praksu⁹ – iako je i on prošao kroz fazu salonskoga teoretiziranja. U to se vrijeme, dakle, *iskustvo* profilira kao “odrednica istinskog znanstvenog istraživanja” (Kuklick 1997:59).

S obzirom na već rečeno o kontekstu u kojem je metoda istraživanja tipa Malinowskoga, između ostaloga, i ekonomski determinirana te prije nego što se pozabavimo unutartekstualnim osobitostima etnografije i putopisa, vrijedi promisliti o materijalnim uvjetima u kojima se danas odvija terensko istraživanje u antropologiji, znanstveni rad općenito te pisanje putopisa, s obzirom na to da smo ustanovili kako između tih dvaju područja postoje neporecive dodirne točke. Rijetko se, ako i ikada, u etnografskom i putopisnom tekstu može pronaći osvrt na upravo ove, materijalne uvjete proizvodnje znanja. Oni su, međutim, od iznimne, ako ne i ključne epistemološke važnosti. Ako se prisjetimo prijašnje opaske o načinu na koji je metoda istraživanja Malinowskoga institucionalizirana

⁷ Priručnik za terenska istraživanja, koji su zajednički izdavali Britansko udruženje za unapređenje znanosti (*British Association for the Advancement of Science, BAAS*) i Kraljevski antropološki institut doživio je brojna izdanja. *Notes and Queries* nastavlja se na dugu tradiciju upitnika i uputa koje su razni vladini službenici, putnici, misionari itd. nosili sa sobom na putovanja i misije i prema njima bilježili etnografske podatke u (uglavnom) kolonijama, a i sam taj priručnik isprva je bio namijenjen putnicima i ne-antropolozima koji su na temelju njega prikupljali podatke što su salonskim antropolozima služili za građenje teorije (Stocking 1992)

⁸ Dnevnik Malinowskoga koji je otkriven i objavljen 60-ih (Malinowski 1967) otkrio je, međutim, između ostaloga i da Malinowski nije bio baš posve u izolaciji od bijelaca.

⁹ Potrebno je napomenuti kako, zahvaljujući istraživanjima iz povijesti antropologije u proteklih nekoliko desetljeća, postaje sve jasnije kako su za utemeljenje i učvršćenje paradigme Malinowskoga istraživanja u antropologiji te promatranja sa sudjelovanjem bili zaslužni brojni čimbenici koji nisu svi imali veze s inherentnom vrijednošću te metode. Stocking, na primjer, navodi podatak kako je istraživačima Međunarodnoga afričkog instituta uvjet za financiranje bila godina dana na seminaru Malinowskoga (Stocking 1992:58). Isto tako, čini se kako je promatranje sa sudjelovanjem proces koji je Malinowski postupno razvijao na temelju terenskih iskustava drugih znanstvenika i “rezultat njegove [vlastite] prakse na terenu, a ne prirodan ishod njegovih prethodnih teorijskih ideja” (Roldán 1995:143).

i činjenice kako su za to postojali sasvim određeni materijalni uvjeti financiranja, bez kojih takva istraživanja i njihova institucionalizacija ne bi bili mogući, te ako uzmemo u obzir trenutno stanje financiranja znanstvenih istraživanja i znanstvenoga rada općenito, bez obzira na to je li riječ o, u slučaju kulturne antropologije, istraživanju *dalekoga* ili *bliskoga*, postat će nam jasno da znanstveno istraživanje ne postoji u ekonomskom vakuumu te da je za njegovo postojanje i za epistemološke implikacije bilo kojega istraživanja u bilo kojemu znanstvenom području ključna jedna sasvim “prozaična” stvar – novac. Slično je i s putopisanjem, s tom razlikom da putopis u svojoj uknjiženoj formi funkcionira u ponešto drugačijoj tržišnoj situaciji od etnografskoga teksta u časopisnom ili uknjiženom obliku. George Stocking je u svojim prikazima razvoja terenskih istraživanja minuciozним arhivskim radom pokazao neke od uvjeta i okolnosti na kojima je počivala institucionalizacija i učvršćenje terenskoga rada malinovskijevskog tipa u britanskoj antropologiji (Stocking 1992), koji se zatim proširio na druge nacionalne disciplinarnе tradicije te postao identitetsko obilježje prepoznavanja kulturne antropologije kao discipline, čak i popularnim predodžbama. Utješno bi bilo misliti kako se upravo takva metoda u antropologiji ustoličila zahvaljujući svojoj “inherentnoj” kvaliteti i primjerenosti upravo ovoj disciplini. Stvarnost je, međutim, nešto drugačija od ove harmonične predodžbe o osamljenom znanstveniku koji, neometan izvanjskim podražajima i realnošću, sjedi u svom šatoru, razgovara s kazivačima i onda, u miru svoje radne sobe, pretače bilješke s terena u etnografski tekst. S jedne je strane takva neproblematična predodžba jednoga neurednog, teškog i nekoherentnog (inter)subjektivnog iskustva kao što je terenski rad (i jednako problematične translacije takvoga nekoherentnoga iskustva u koherentni tekst, sa svim implikacijama, na razini znanstvenog autoriteta i drugima) dovela do cijelog niza zabluda i paradoksa koje kulturna antropologija još uvijek razrješuje, a koji se ne mogu jednostavno staviti *ad acta* tekstualnom analizom uspostavljanja autoriteta etnografa ili sviješću o “fikcionalnoj” prirodi etnografskoga teksta. S druge je strane, čini se, ona doprinijela predodžbi o materijalnoj i inoj neproblematičnoj prirodi znanstvenoga rada kao takvoga, udaljila znanstvenika od materijalne i društvene realnosti u kojoj njegov rad postoji i, u konačnici, zatvaranju znanstvenika i znanosti u kulu bjelokosnu znanstvene produkcije koja postaje sama sebi svrhom i koja je lišena društvene i

političke relevantnosti u širem javnom polju. Takve su predodžbe uvelike zamaglile materijalnu pozadinu istraživanja koja je politički uvjetovana. Naravno da su za svaku disciplinu propitivanja vlastitih paradoksa, ustaljenih predodžaba, vlastitoga autoriteta i sl. korisna, u konačnici i neophodna radi gradnje vlastitoga kritičkog habitusa, međutim kada ona postanu sama sebi svrhom i kada nisu “osvjetovljena”, vrlo brzo se disciplina zatvara u hermetični začarani krug. To je jedan od razloga zbog kojih je potrebno ovakvu predodžbu demistificirati, a znanstvenike i njihovo znanstveno djelovanje staviti u društveni, politički i materijalni kontekst koji ovisi o cijelom nizu čimbenika. Neki su od njih već spomenuti nužni financijski preduvjeti da bi neko istraživanje uopće započelo. Drugi čimbenici, ali od financijskih uvjeta proizvodnje znanja neodvojivi, jesu tendencije u proizvodnji znanja općenito, koje su u suvremenom trenutku neraskidivo vezane s tekućom krizom i njezinim uzročnicima – logikom kapitala (koja redefinira prioritete znanja koje bi, navodno, trebalo krizu razriješiti). U takvim uvjetima financiranje postaje izrazito nesigurno, oskudno i disperzirano, a rezultati istraživanja, njegova dinamika i epistemološke implikacije moraju živjeti u nelagodnoj sprezi s očekivanjima financijera. U takvoj situaciji, kada je znanstvenik prisiljen balansirati između očekivanja izvora novca, vlastite znanstvene zajednice i vlastitih očekivanja, teško uspijeva u tu jednadžbu smisljeno i etički opravdano uključiti i *subjekte/objekte* istraživanja. Materijalni i politički uvjeti proizvodnje znanja i prioriteta blagajni (različitih centara moći) namijenjenih znanstvenom istraživanju drugačiji su od vremena u kojem su istraživali Haddon, Rivers ili Malinowski, vremena “visokoga imperijalizma” (Mills 1991:1).

Dodajmo ovim uvjetima i kontekstu proizvodnje znanja sve učestalije zahtjeve za znanstvenom mobilnošću koja bi, tobože, trebala unaprijediti znanost, znanje i znanstveno istraživanje, a koja se u akademskom svijetu konceptualizira i predstavlja harmonično, kao prilika za širenje vidika (kako je, uostalom, i samo modernističko putovanje konceptualizirano) i stjecanje novih znanja, dok je u stvarnosti ona uvjet koji se postavlja pred sve prekarne akademske *radnike*, služi nominalnoj svrsi “prikupljanja bodova” u pokušaju zadržavanja posla, a te iste izmještene prekarne pribraja moru izmještenih koji remete romantizirane modernističke monolitne predodžbe o putovanju kao užitku. Ne želim, dakako, izjednačiti mobilne znanstvenike s prisilno izmještenima, poput izbjeglica, ali ostaje

činjenica kako se i nekadašnje romantične predodžbe o odlasku u sveučilišta i istraživačke centre koji pršte intelektualno poticajnom atmosferom razmjene znanja i ideja ubrzano ruše pred navalom znanstvenoga prekarijata, komercijalizacije znanosti i znanja te posvemašnje egzistencijalne nesigurnosti. Ovakva konceptualizacija mobilnosti, romantičnije nazvane egzilom, ima veze s modernim slavljeničkim diskursom o “umjetniku u egzilu” i egzilu kao “ideologiji umjetničke [i znanstvene] proizvodnje” (Kaplan 1996:28). Moderni kritički diskurs koji problematizira pitanja egzila ima tendenciju “da se odstrani iz politički i historijski specifičnih okolnosti kako bi generirao estetske kategorije i ahistorijske vrijednosti” (ibid. 28). Ta moderno-romantična predodžba o egzilu kao produktivnome i poticajnome, međutim, daleko je od stvarnosti u kojoj se zatječe današnji mobilni znanstvenik, i sam vjerojatno često uhvaćen u klopku diskrepancije između romantične predodžbe i vlastite realnosti.

ETNOGRAFSKO I PUTOPISNO ISKUSTVO I NJEGOVA TEKSTUALIZACIJA

U svojem tekstu u kojem problematizira različite moduse uspostavljanja autoriteta u etnografskom *tekstu*, Clifford identificira četiri vrste autoriteta etnografa: iskustvenu, interpretativnu, dijalošku i polifonu; “[n]ijedan nije zastario, nijedan nije čist” (ibid. 54)¹⁰. Iskustveni autoritet se ustanovljuje i učvršćuje u razdoblju od kraja 19. stoljeća pa do 50-ih godina 20. st. Počeci njegova formiranja podudaraju se, dakle, s počecima razvoja terenskih istraživanja u antropologiji i “fuzijom uloge promatrača i teoretičara” – terenskoga istraživača koji prikuplja etnografske podatke i koji je oboružan i legitimiran znanstvenom objektivnošću i teorijom, a “književna povelja ovog novog autoriteta je prvo poglavlje *Argonauta*, s istaknutim fotografijama šatora etnografa podignutog među kirivinskim nastambama” (Clifford 1988:28). Nakon što su, dakle, antropolozi odustali od oslanjanja na zapise sakupljača podataka na terenu, putnika i raznih tumača, njihov autoritet počeo se temeljiti u *iskustvu* terenskoga rada: “Iskustveni autoritet temelji se na ‘osjećaju’ za strani kontekst, na nekoj vrsti akumuliranog

¹⁰ Drugim riječima, različite forme etnografskog autoriteta ne smjenjuju se kronološki, one supostoje, ponekad i unutar jednoga etnografskog teksta.

razumijevanja i osjećaja za stil ljudi i mjesta” (Clifford 1988:35), a “iskustvo istraživača može služiti kao objedinjavajući izvor autoriteta na terenu” (Clifford 1988:35). Upravo se u *iskustvu* putovanja, *iskustvu* bivanja na drugom mjestu, u stranoj kulturi, temelji autoritet putopisca i putopisnoga teksta, iskustvo je ono što njegov tekst čini vjerodostojnim. S druge strane, iako je “teško bilo što reći o iskustvu. Ono je, poput ‘intuicije’, nešto što imaš ili nemaš, i zazivanje iskustva često smrdi na mistifikaciju” (Clifford 1988:35), to može biti točno za etnografiju, ali za putopis zazivanje iskustva nije tek nestabilna podloga autoritetu. Drugim riječima, u “znanstvenomu” tekstu kakav je etnografija, koju podupire (ipak) ne samo iskustvo, već i institucionalna i disciplinarna povijest, autoritet racionalne znanosti kao takve, nema mjesta iskustvenim subjektivizacijama, dok na putopisca djeluju drugačije silnice i nešto blaža ograničenja.

Etnografski i putopisni tekst povezuje i jedan od temeljnih paradoksa habitusa antropologa. Naime, terenski se rad, kao što je već rečeno, temelji na *osobnom* iskustvu, a s druge se strane upravo to *osobno* uporno nastoji protjerati na margine etnografskoga teksta, čisteći ga od tragova subjektivnosti. U tekstu u kojem skreće pozornost na diskurzivne prakse koje je etnografsko pismo posuđivalo i još uvijek posuđuje od drugih žanrova, primjerice “putopisa, memoara, novinarstva te zapisa misionara, naseljenika, kolonijalnih službenika i slično” (Pratt 1986:27) te na prisutnost “tropologije putopisa” u etnografskom tekstu, Mary Louise Pratt primjećuje kako se osobni narativ u tradicionalnim etnografijama, ako mu nije posvećena zasebna knjiga upravo o *iskustvu* terenskoga rada, obično javlja u uvodnim poglavljima monografija, u pričama o dolasku na teren, upoznavanju sa stanovnicima i potencijalnim subjektima istraživanja, poteškoćama s kojima se istraživač susreće itd. (vidi Pratt 1986). Pratt ovaj tekstualni zahvat, odnosno kombinaciju “osobnog narativa i objektivnog opisa” povezuje upravo s putopisnim tekstovima u kojima je već do 16. stoljeća postalo uobičajeno kombinirati ove dvije tehnike. Ta “dualnost pripovijedanja i opisa” zadržala se u putopisnim tekstovima do danas, iako u različitim omjerima. Dok je, piše Pratt, u tim starijim putničkim zapisima pripovijedanje dominiralo nad opisom, “do kraja 19. stoljeća su ova dva načina imala otprilike jednaku važnost u putopisima pa je bilo uobičajeno da putovanje rezultira dvjema odvojenim knjigama” (ibid. 35). Suprotno od putopisnoga teksta, međutim, u etnografijama je opis bio nadređen

naraciji, koja je ostala ograničena na “priče o dolasku” koje “pokazuju jasan kontinuitet s putopisom” (ibid. 35).

Nadalje, i etnograf i putopisac nalaze se pred teškoćom pretakanja iskustva u tekst. Problematičnost, višeznačnost i intersubjektivnost terenskoga rada zamagljene su upravo koherentnošću i organiziranošću etnografskoga teksta, a u spomenutom raskoraku između subjektivnosti *iskustva* terenskoga rada i objektivnosti kojoj teži i koja se nameće konačnom proizvodu terenskoga rada – etnografiji, te procesu pretvaranja, uređivanja jednog u drugi, “mnogo toga se mora izostaviti” (Pratt 1986:33). U etnografskom, kao u i putopisnom tekstu, u ovom kompleksnom procesu translacije iskustva u koherentni tekst autor je krajnji autoritet koji odlučuje o tome što će biti u njega uključeno, a što izostavljeno. Ponekad na takve odsutnosti i selekciju upućuje sam autor¹¹ (etnografije ili putopisa), a ponekad ih pažljivi čitatelj može tek naslutiti. Na primjer, možemo se zapitati što je točno iz svog putopisa “ispustila” Dervla Murphy, koja je nekoliko puta posjetila naše prostore¹² i koja nam često u svom putopisu daje do znanja kako je tekst rekonstruiran dijelom iz bilježaka i dnevnika koji je vodila za vrijeme putovanja (*biti tamo – pisati ovdje*). Što je rekonstruirano, dodano, oduzeto, dramatizirano u dijalozima koje “citira” u tekstu? Što je preuzeto iz “putničkih šalabahtera”, putopisnih (nezaobilazna Rebecca West), povijesnih i drugih referenci koje je čitala prije, za vrijeme i poslije putovanja (budući da je ne ograničavaju uzusi znanstvenoga teksta, nije nam referencama trebala signalizirati je li neko zapažanje ili zaključak njezin vlastiti)? Što se dogodilo između putovanja (1991. i 1999.) i nastanka teksta (opet *biti tamo – pisati ovdje*)? I tako dalje.

Etnografski i putopisni tekst dijele i žanrovsku hibridnost. Na primjer, Jan Borm u svojoj analizi dodirnih točaka putopisnoga i etnografskoga

¹¹ Napomena Malinowskoga u predgovoru *Argonautima* samo je jedan od primjera: “Kao preliminarna monografija, ovaj opis je izdvojen iz etnografskog materijala koji pokriva čitavu oblast plemenske kulture određenog područja.” (Malinowski 1979 (1922):xii).

¹² “Prvi put sam se ovom cestom vozila biciklom 1963. [na putu prema Indiji, op. I. G.] – zatim autobusom u srpnju 1989. na putu u posjet kćeri koja je tada živjela u Skopju – te ponovno autobusom u ožujku 1990. na putu u Rumunjsku.” (Murphy 2002:4–5). Ovaj je citat uzet iz prvoga dijela njezine knjige *Through the embers of chaos. Balkan journeys* u kojem pripovijeda o putovanju u Hrvatsku 1991. godine. Vratila se 1999., kada je Hrvatskom prolazila na putu prema Srbiji.

teksta, prepoznaje i etnografski i putopisni tekst kao hibridan. Čitanjem *Argonauta*, Leirisove *L'Afrique fantôme*, Lévi-Straussovih *Tužnih tropa* i polemizirajući s Mary Louise Pratt i Jamesom Cliffordom (oboje su također pisali o paralelama između putopisnoga i etnografskoga teksta), zaključuje kako se ova dva *hibridna* žanra umnogome preklapaju (pri čemu *žanr*, u književnoteorijskom smislu, shvaća fleksibilno) te da se razlike među njima očituju u "pretežitosti određenih elemenata ili skupova komponenti nad drugima" (Borm 2000:92), a Leirisovu *L'Afrique fantôme* i Lévi-Straussove *Tužbe trope* smješta negdje *između* etnografije i putopisa. Već je prije u tekstu naznačeno kako etnografski tekst upravo od putopisnoga posuđuje određene narativne i diskurzivne tehnike (Pratt 1986), a i putopisni se tekst često definira, ili izbjegava definirati, upravo kroz svoju hibridnost. Naime, uslijed obnove zanimanja za putovanje, izmještenost te tekstualne proizvode tih praksi – putopis, u postdisciplinarnom polju u kojem se putovanje i putopis promatraju u kontekstu problematiziranja identiteta, (post)kolonijalizma, imperijalizma i sl., zaboravljena je definicija žanra pa se ona nadaje "poput prešutne pretpostavke ili neverbalizirane očevidnosti" (Duda 1999:1). Putopis se tako kao hibridni žanr učestalo definira "između" žanrova i diskursa, kao "žanr sastavljen od drugih žanrova" (Campbell 1988:6), na razmeđu etnografije, književnosti, historiografije i publicistike, često i kao kombinacija takvih različitih diskursa unutar jednoga putopisnog teksta.

POLITIKA I POETIKA PUTOVANJA U KONTEKSTU ETNOGRAFIJE I PUTOPISANJA

Odnosom antropologije i putovanja možda se najeksplicitnije bavio James Clifford, upozoravajući, između ostaloga, na važnost putovanja za antropološki terenski rad te na potrebu rekonceptualizacije terenskoga rada (i kulture) kao *prebivanja u putovanju* (engl. *dwelling in travel*) (Clifford 1997). Na taj se način detronizira predodžba o lokalnosti i omeđenosti kulture i naglasak na *statičnosti* kulture, a prakse izmještanja nadaju se kao konstitutivne za kulturu. Isto tako, demistificira se predodžba o postojanju omeđenih kulturnih regija koje bi postojale kao definirane, s vlastitim identitetom, prije uspostavljanja kontakta s drugim zajednicama:

“Kulturni centri, zasebne regije i teritoriji ne postoje neovisno od kontakta, kontakti ih održavaju, prisvajajući i disciplinirajući nemirno kretanje ljudi i stvari.” (Clifford 1997:3) Ovo detroniziranje omeđene regije (koja se nalazi *drugdje*) kao nosioca kulturne različitosti važan je kritički moment u kulturnoj antropologiji, koja je, kao regionalna znanost (Gupta i Ferguson 1997), počivala na “naturalizaciji kulturne različitosti inherentnoj različitim geografskim lokalitetima” (Gupta i Ferguson 1997:8). Antropologija, prema Cliffordu, treba osvijestiti ne samo važnost putovanja i izmještanja za terenski rad, već i na planu teorije jer su “putovanje i kontakt ključna mjesta nedovršene modernosti” (Clifford 1997:2), a lokalizacijom kulture posljedično se briše povijest kontakata, kulturne razmjene i međukulturnih utjecaja. Clifford drži kako se antropologija treba fokusirati na “hibridno, kozmopolitsko iskustvo, jednako kao i na ono ukorijenjeno, nativno” (ibid. 24). Međutim, ostaje pitanje (na koje Clifford, istina, možda nije ni mogao odgovoriti u vrijeme kad je njegov tekst nastajao) – što je s novim oblicima izmještenosti uvjetovanima novom logikom kapitalizma?

Clifford ne predlaže fetišizaciju putovanja nauštrb statičnosti/prebivanja. Međutim, teško se oteti dojmu kako njegovo “stavljanje naglaska na putovanje”, uslijed kojeg “‘kronotop’ kulture [...] počinje nalikovati jednako mjestu putničkih susreta kao i mjestu prebivanja; manje nalikuje šatoru ili kontroliranom laboratoriju ili mjestu inicijacije ili stanovanja, a više predvorju hotela, gradskom brodu ili autobusu” (ibid. 25), ipak sadrži određene elemente nekritičkoga i univerzalizirajućega zapadnjačkog tropa putovanja, implicitno ga glorificirajući. U tom smislu u znatnoj mjeri previđa, na primjer, rijeke ljudi koji su svakodnevno “u tranzitu” (od kuće do posla i natrag), ali su njihov identitet i socijalna/historijska situacija više obilježeni egzistencijalnim problemima, nego pitanjima vlastite izmještenosti. Drugim riječima, dok su naše oči uprte u dinamiku hotelskoga predvorja, simboličke prakse koje se u njemu odvijaju, izmjenu suvremenih *flâneura*, skriven nam ostaje svijet sobarica, čistačica, nosača. Kako kaže i sam Clifford: “Svaki fokus zatvara; nema politički nevine metodologije interkulture interpretacije” (ibid. 19). Međutim, antropolog u sadašnjem trenutku ipak treba odabrati hoće li njegov fokus biti, takoreći, u hotelskome predvorju ili će zaći iza. Bilo bi nepravedno tvrditi da Clifford nije svjestan kako je trop “putovanja” povezan s “poviješću europskih, književnih, muških, buržujskih, znanstvenih, herojskih, rekreativnih značenja i praksi” (ibid. 33)

ili da ne pokušava destabilizirati takvu zapadnocentričnu konceptualizaciju sasvim određene, pozitivne vizije putovanja tražeći i identificirajući i njegove alternativne, represivne i nedobrovoljne, riječju – negativne vizije, međutim, ipak ostaje dojam kako nešto izmiče njegovu fokusu.¹³ Cliffordov pokušaj da zapadni (elitistički, rekreativni) koncept “putovanja” proširi na njegove represivnije oblike (primjerice, trgovinu robljem u Atlantiku, imigrante, ratne izbjeglice itd.) ne oduševljava ni Johna Hutnyka: “Ako samo uzmemo u obzir apsurdnost uključivanja rasističkog nasilja i okrutnosti trgovine robljem u bilo kakav prerađeni koncept ‘putovanja’, shvatit ćemo neprikladnost generalizirajućih proširenja tropa putovanja u njegovom euro-američkom obliku” (Hutnyk 2004:23). Priznaje, međutim, kako ova pitanja (npr. može li se i nasilna trgovina robljem smatrati putovanjem) ipak svraćaju pozornost na “nasilje koje je u pozadini svakog putovanja, uključujući i ono koje omogućuje etnografski projekt, kao što je primjerice kolonijalna vlast koja svijet čini sigurnim za etnografe i turiste” (ibid. 23). Sličan problem vidljiv je i u postdisciplinarnom polju koje se bavi kulturom putovanja i putopisom. Diskurzivnom polju znanstvene produkcije koja se bavi praksama putovanja, izmještanja i tekstualnim proizvodima tih praksi i koja je te prakse promatrala u kontekstu problematiziranja identiteta, (post)kolonijalizma, imperijalizma itd. u suvremenom je historijskom trenutku potrebna rekonceptualizacija. Osim što se, kako kaže Caren Kaplan, u raspravama o putovanju i izmještanju u zapadnoj kritičkoj praksi rijetko uzimaju u obzir materijalni uvjeti u kojima te prakse postoje

¹³ Posvetimo se na trenutak razradi Cliffordove metafore hotela. U jednome dijelu svoga teksta *Traveling Cultures*, promišljajući i vraćajući se kulturi kao mjestu istovremeno prebivanja i putovanja (a u kontekstu prijašnjeg zanimanja za nadrealističku umjetnost u kontekstu Pariza), dolazi do hotela kao epitoma “određenoga ulaska u kompleksnu povijest putujućih kultura (i kultura putovanja) u kasnom dvadesetom stoljeću” (ibid. 31). Iako priznaje suvremenu problematičnost predodžbe hotela u smislu “klase, roda, rase, kulturne/historijske lociranosti i privilegije” (ibid. 31) te predodžbe hotela kao “starije forme džentlenskog zapadnjačkog putovanja, kada su dom i inozemstvo, grad i država, Istok i Zapad, metropola i antipodi, bili jasnije određeni” (ibid. 31), u nabranjanju aspekata problematičnosti opet mu izmiče jedan: što je s hotelom kao mjestom klasne nejednakosti i nepravde u onome ranije spomenutom smislu, u kojem nam, dok gledamo putnike (žene, muškarce, crne, bijele, na Istoku i na Zapadu), izmiču svi oni koji ostaju, svi oni koji rade iza kulisa ovoga stalno-mobilnog svijeta, *oni koji ostaju u svijetu onih koji putuju (dwellers-in-the-midst-of-travel)*?

i traju (Kaplan 1996:1), o njima je trenutno nemoguće promišljati u istim terminima u kojima se to radilo unazad nekoliko desetljeća, kada su materijalni i povijesni uvjeti putovanja, proizvodnje znanja i cirkuliranja ideja na znanstvenom “tržištu” bili znatno drugačiji. Isto tako je, barem u europskom kontekstu, nemoguće o njemu razmišljati ne uzimajući u obzir politički projekt Europske unije, zatvaranje i otvaranje granica i geopolitičke promjene koje su se dogodile u proteklih nekoliko desetljeća te recentnu ekonomsku, političku i društvenu, kako europsku, tako i globalnu situaciju. Nadalje, u literaturi o književnosti i kulturi putovanja postoji tendencija mitologizacije i fetišiziranja putovanja, a referentni su momenti uglavnom elitno, individualističko zapadnjačko rekreativno putovanje iz užitka, uz česte (kako od strane autora putopisaca, tako i od strane onih kojima su njihovi tekstovi znanstveni interes) lamentacije o tome kako je procvat turizma doveo do degradacije “autentičnog” putovanja te povlačenje distinkcije između “pravog” putnika i turista konzumenta. Ipak, i uz globalnu i lokalnu sveprisutnost turizma, postoji mnogo više ljudi koji putuju, kreću se, izmještaju, kao ekonomski imigranti, radnici, izbjeglice pred ratovima, prirodnim katastrofama, “humanim preseljenjima” itd. Dakle, rijetko se u okviru ovoga postdisciplinarnog polja problematiziraju prisilna izmještanja motivirana negativnim političkim i društvenim pojavama, a različite kategorije putnika poput “zapadnjačkog etnografa, modernističkog pjesnika u egzilu, pisca popularnih putopisnih tekstova ili turista sve sudjeluju u [istoj] mitologiziranoj narativizaciji izmještanja, bez propitivanja kulturnih, političkih i ekonomskih pozadina njihovih različitih profesija, privilegija, sredstava i ograničenja” (ibid. 2). Tako “euroamerički diskursi izmještanja apsorbiraju razlike i stvaraju historijske amalgame” (ibid. 2), a putovanje se u njima nadaje kao “mistificirani univerzalizam”. Kaplan nudi korisne terminološke smjernice za dehomogenizaciju i razbijanje monolitnosti konceptualnog polja putovanja, razmotrivši u svojoj studiji “različite historijske konstrukte modernog izmještanja, primjerice rekreativno putovanje, istraživanje, ekspatrijacija, egzil, beskućništvo i imigracija” (ibid. 6). Međutim, kao i Hutnyk, moramo se zapitati može li se zapadnjački trop putovanja “očistiti” od svoje popudbine kako bi uključio i ove “negativne” vizije putovanja ili nam je potreban sasvim novi koncept koji bi ih obuhvatio na način oslobođen od “povijesti europskih, književnih, muških i rekreativnih značenja” (Clifford 1997:33).